

Laky Teréz

Foglalkoztatás Magyarországon

Szándékok, lehetőségek és korlátok*

Az Európai Unió törekvéseiben érzékelhető hangsúlyváltás (a munkanélküliség csökkentése helyett a foglalkoztatás növelése került az első helyre, ami természetesen kiterjed a munkanélküliként nem regisztrált „rejtett munkanélküliekre”, a dolgozni kívánó inaktívakra is) jelent meg a FIDESZ—MPP programjában; az iker-probléma két eleméből tudatosan vagy ösztönösen kiválasztva a gazdaság nézőpontjából fontosabb, a társadalom számára biztatóbb elemet.

A FIDESZ—MPP programja kétszázezer új munkahelyet ígér.¹ Ez — túl a 'munkahely' kifejezés sokat ígéro tartalmán — számszerűen is ambiciózusabb program, mint az EU terve, ott a 2 millióval több foglalkoztatott 1,3%-os növekedést jelent. A hazai terv 5%-kal növelné a 15—64 évesek körében a foglalkoztatottak arányát. Sajnos, még a terv teljesülése esetén is jelentősen elmaradnának az Unió foglalkoztatási szintjétől. A rendelkezésre álló utolsó adat szerint az 1996-os 60,3%-os EU átlaghoz képest a magyarországi foglalkoztatási szint 1997-ben 52,8% volt.

Tény, hogy a regisztrált keresők száma a 90-es évek eleji zuhanás után 1995-ben megállt a 3,67 milliós szinten, s bár azóta is némileg csökkent (1997: 3,64 millió). A mért adatok már a foglalkoztatás stagnálását jelzik. Tény az is, hogy e számban már nemcsak a „szabályos” munkahelyeken foglalkoztatottak szerepelnek, hanem a társadalmi szolidaritás segítségével létrehozott, támogatott munkahelyeken (közhasznú munkán, bértámogatásokkal fenntartott, munkahelyteremtő és munkahelymegőrző támogatásokkal működtetett munkahelyeken) dolgozók, valamint mindazok, akik a munkaerő-felmérést megelőző héten végzett, legalább 1 órányi jövedelmet biztosító munkáról számoltak be.²

A (regisztrálható) foglalkoztatás a munkanélküliség folyamatos csökkentése ellenére stagnál, miközben egyre nő a nem foglalkoztatottak, de nem is munkanélküliek (szaknyelven: a gazdaságilag inaktívak) tábora.

Az adatok szerint nem bizonyultak igazán hatékonynak a szolidaritási és más közösségi alapokból működtetett, ún. foglalkoztatást elősegítő támogatások — mint ahogy jellemzően Európában sem. Magyarország úgyszólván minden, eredményesnek ígérkező módszert átvett Európától (11 féle konkrét és még vagy fél tucat általánosabb program működött), de a támogatásokra fordított milliárdok legfeljebb a helyzet

*A szerző januári számunkban megjelent tanulmányának befejező része a teljes szöveghez tartozó irodalomjegyzékkel — *A szerk.*

további romlását tudták valamelyest ellensúlyozni. Persze, ez se kevés; de a remélt foglalkoztatás-növelés (és különösen a „munkahelyteremtés”) mindeddig elmaradt.

Hagyományos munkaviszonyon alapuló „munkahelyeket” várhatóan a jövőben is csak szerény mértékben hoz létre a gazdaság; a regisztrált foglalkoztatás azonban — meghatározott feltételek esetén — valószínűleg bővíthető.

Előre kell bocsátani — bár helyenként külön is kitérünk rá — hogy a népesség gazdasági aktivitásának meghatározó tényezői erőteljesen különböznek az európai jellemzőktől. A felszíni hasonlóságok (például a munkanélküliségi ráta nagyságrendje, de akár a hagyományos foglalkoztatási viszonyok formai azonossága, vagy a foglalkoztatási szektorok nagyjából-egészében hasonló szerkezete stb.) s nem utolsósorban az Európai Unióhoz csatlakozásunk igyekezete gyakran szorítja háttérbe a meghatározó különbségek észlelését, figyelembevételét.

Túl a fejlettségbeli — történelmileg adott — ütemkülönbségen (amit legátfogóbb mutatószámként az egy főre jutó nemzeti jövedelem figyelemreméltó különbsége jelez), nézőpontunkból a legfontosabb eltérés az, hogy a legfejlettebb országokban a jólét hozta magával a kereslet (s vele a foglalkoztatási szektorok, a vállalati méretek, a foglalkoztatási igények stb.) átalakulását.

A mi helyzetünket alapvetően a relatív elmaradottság, a szegénység, közelebről a szocialista gazdasági rendszerbe beépülés, majd kiszakadás, piacvesztés, gazdasági összeomlás, a kereslet visszaesése indokolják.

Áttekintésükhöz az európai helyzetről írottak sorrendjét követjük; tehát a szervezett gazdaság foglalkoztatási szektorok és vállalati méretek szerinti esélyeit; a gazdaság fő áramlatán kívüli foglalkoztatás növelésének lehetőségeit, valamint a háztartások, mint (regisztrált) foglalkoztatók megjelenését.

Trendek a szervezett gazdaságban

A foglalkoztatási szektorok

Gyakran elhangzik, mint a gazdaság modernizálódására utaló tény, hogy a foglalkoztatás szerkezete ma már a jól fejlődő európai országok trendjét követi.

1. táblázat

A foglalkoztatási szektorok változása (ezer főben)

Év	Mező- és erdőgazd.		Ipar, építőipar		Szolgáltatás		Foglalkoztatottak	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1900	1735,8	61,1	422,3	14,9	683,2	24,0	2841,3	100,0
1941	2163,9	51,5	919,3	21,9	1118,7	26,6	4201,9	100,0
1960	1830,0	38,5	1617,6	34,0	1311,9	27,5	4759,5	100,0
1970	1246,0	23,2	2379,2	44,3	1747,5	32,5	5372,7	100,0
1980	1109,0	19,3	2386,1	41,6	2238,5	39,1	5733,6	100,0
1990	955,0	17,5	1976,8	36,1	2540,1	46,4	5471,9	100,0
Éves átlag								
1992	460,1	1,3	1431,0	35,0	2191,6	53,7	4082,7	100,0
1993	349,4	9,1	1292,2	33,8	2185,7	57,1	3827,3	100,0
1994	327,6	8,7	1237,3	33,0	2186,6	58,3	3751,5	100,0
1995	295,1	8,0	1198,1	32,6	2185,6	59,4	3678,8	100,0
1996	302,4	8,3	1190,1	32,6	2155,6	59,1	3648,1	100,0
1997	287,8	7,9	1207,9	33,1	2150,5	59,0	3646,3	100,0

Adatforrás: 1900—1990: Népszámlálások, KSH Évkönyvek; 1992—1997: Munkaerőfelmérés, Adattárak

Bár a hosszú távú változások konkrét adatai a számbavételi módszerek eltérései miatt nem hasonlíthatók össze, a tendencia nyilvánvaló: a mai magyar mezőgazdaság kevesebb, mint a keresők 8%-át foglalkoztatja, az ipar a 33%-át, s a szolgáltatásokban dolgozik a keresők 59%-a.³

A század elején a keresők még több mint 60%-át foglalkoztató mezőgazdaság folyamatosan egyre kevesebb dolgozót igényelt; a 80-as évekre a keresőkön belüli aránya 20% alá csökkent. A 90-es évek elejének válsága — a külpiacok elvesztése, az állami- és szövetkezeti gazdaságok eladósodottsága, tömeges csődje stb. — tovább zsugorította a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányát.

Csakhogya: „a főfoglalkozásuként mezőgazdasági tevékenységet folytatók számára többszörösét alkotja azoknak a létszáma, akik nem mezőgazdasági főfoglalkozásuk mellett kiegészítő tevékenységként végeznek mezőgazdasági munkát”, valamint a legalább 90 napot a mezőgazdaságban dolgozó, gazdaságilag inaktívak. (Fóti—Lakatos 1998):

A számítások a KSH 1996-ban végzett mikrocenzusának adatain alapulnak. 90 napnál kevesebb mezőgazdasági tevékenységet ugyan a háztartások sokaságában végeztek, itt azonban csak a három hónapnál hosszabb időt mezőgazdasági munkával töltöket vették számításba. A számok figyelemre méltóak: 188 ezer, egyébként (nem a mezőgazdaságban) alkalmazásban álló, és 355 ezer inaktív személy, összesen 543 ezer fő végzett nem főfoglalkozásuként érdemlegesnek mondható mennyiségű mezőgazdasági munkát (közülük 180 napnál is többet — azaz mintegy fél évet — több mint 200 ezren dolgoztak). Azaz, a mezőgazdaság mintegy kétszer annyi embernek munka- (és jövedelemszerzési) lehetőség, mint amennyit a hivatalos statisztikák tükröznek. Kétségtelen, hogy a még oly tartós idejű mezőgazdasági munka is sokaknak csupán önellátást jelent; s a határvonal roppant bizonytalan az önellátás jövedelemmegtakarítása és foglalkoztatási szerepe között.⁴

A jelenségből mégis legalább két fontos következtetés adódik. Az egyik, hogy a mezőgazdaság főfoglalkozású munkaerőből folyamatosan egyre kevesebbet igényel; az immár csaknem száz éves trend nem fordítható vissza. A másik: hogy a mezőgazdaság Magyarországon még mindig jelentős munkaalkalom. A hivatalosan másutt foglalkoztatottaktól most eltekintve, az egyébként inaktívoknak minősülők (elsősorban a nyugdíjasok, de a nem-kereső háztartás-tagok, a gyerekgondozáson lévők, sőt, jelentős számban a falusi munkanélküliek is) az ILO számbavételi rendszere szerint (1 órányi jövedelemmel járó munkavégzés) tulajdonképpen foglalkoztatottnak minősülének, amennyiben legalább egy órányi munkával termelt terméküket eladják.

A magyar előírások szerint azonban a háztartások mezőgazdasági tevékenységét sehol sem kellett bejelenteni. A piaci értékesítés jogosságát bizonyító őstermelői igazolvány csak az adóhatósággal fenntartott zavartalan kapcsolathoz kellett; foglalkoztatási hatásait sehol sem vették számításba. (Valószínű, hogy a KSH munkaerő-felmérésekor sem minősítették ezt az érintettek „jövedelemmel járó tevékenységnek”).

A mezőgazdasági tevékenységet végző inaktív körében tehát szinte azonnal kimutatható lenne több tízezer foglalkoztatott.

És — még mindig a mezőgazdaságnál maradva — az ágazat (néhány másikkal együtt) sajátosságainál fogva szezonális foglalkoztató is. Azaz különböző, néhány napon belül elvégzendő munkákhoz rendszeresen igényel segítőköt, a bejelentett vagy bejelentés nélkül foglalkoztatott külföldieken túl többnyire más háztartások inaktív tagjai közül.

A mértékről semmiféle adat nincs; de ezt a lehetőséget számításba vehetjük a háztartások inaktív tagjainak foglalkoztatási esélyeinél.

Az iparban a foglalkoztatást megtizedelő piacvesztést követő csődök, felszámolások súlyos évei után, jórészt a külföldi tőkebefektetések hatására, stabilizálódott a helyzet.

Az iparban még létrejöhetnek új munkahelyek, amennyiben folytatódnak a külföldi tőkebefektetések, a zöldmezős beruházások, s a fejlettebb országokból továbbra is ide települnek termelő tevékenységek. A létszámbővülés azonban csak mérsékelt lehet, részben mert a modern technika jellemzően létszámtakarékos; továbbá, mert a létszámnövelés a hazai és a nemzetközi kereslet függvénye, s azért is, mert a kereslethez igazodó létszámgazdálkodás még mindig a meglévő létszám csökkentésével is jár.

1997-ben az iparban foglalkoztatottak létszáma kevesebb, mint 20 ezer fővel növekedett, mert a fejlesztésekkel még csaknem egyenlő súlyú volt a racionalizálás. Ez volt azonban az első év 1990 után, amikor az ipari létszám már növekedett. Az egyre inkább a nemzetközi keresletnek kitett ipar létszáma — a körülmények szerencsés alakulása esetén is — a következő években legfeljebb az 1997-ben tapasztalt mértékben növekedhet. Ez sem kevés, de erre ambiciózus foglalkoztatást növelő tervek nem alapozhatók.

A szolgáltatások a jövő remélt létszámfelvevői. Csakhogy a szolgáltatások iránti igények alapvetően a jólét növekedésétől függenek; s bár Magyarországon is növekszik a különféle szolgáltatásokat igénylő és azokat megfizetni képes fogyasztói réteg, az ország lakóinak jelentős hányada még az alapvető termékeken, napi élelmiszereken, ruházatkodáson túl leginkább energiára-, vízre, villanyra, fűtésre stb. költ, vagy arra sem, mint a kifizetetlen fogyasztói számlák tömege mutatja.

Sajátos probléma, hogy a szolgáltatásokban foglalkoztatott 2,1 millió kereső mintegy harmadának munkahelyét a költségvetésből fedezett ágazatok — a közigazgatás, oktatás, egészségügy — tartják fenn. Ezekben az ágazatokban a létszám növekedés egyik esélye a kereslethez igazodó piaci alapú és a non-profit szolgáltatás bővülése lehet. Ilyenek — mint az oktatás és az egészségügy példái mutatják —, ha nem is nagy számban, de támogatás nélkül is létrejöttek.

A szolgáltatások jelenlegi struktúrájában azonban egyelőre ugyancsak nem várható a foglalkoztatottak számának látványos növekedése.

A kis- és középvállalkozások munkahelyteremtő képessége

Magyarországon az Európai Unió számos országának számbavételi gyakorlatától eltérő a vállalkozások méret szerinti meghatározása, egyszerűen a vállalkozások tényleges hazai méretei miatt.

1997 végén a mintegy 720 ezer gazdálkodó szervezet csaknem 97%-a volt 10 főnél kisebb mikro-vállalkozás; kétharmaduk egyéni vállalkozás, 1,3 fős átlagos létszámmal.

A „kisvállalkozás” kategóriába mindössze 17 600 vállalkozás tartozott (10 300, 11—20 fős létszámmal, és 7300, 21—50 fős létszámmal).

Középméretű vállalkozás (51—300 fős) mindössze 4700 működött; 300 főnél nagyobb pedig összesen 904.

A méretkategóriák szerinti foglalkoztatotti létszámról nincs adat. Különböző forrásokból (APEH-adóbevallások, Tb-járulék-fizetők) arra következtethetünk, hogy a meghatározó tömeget adó mikro-vállalkozások körében nemcsak az egyéni vállalkozók, hanem a társasági formában működők létszáma is kicsi. Erre utalnak az átlagos létszámadatak: a nem jogi személyiségű társaságokban, (bt.-k és kkt) az átlagos létszám 1,4 fő; a kft.-kben 7,4 fő; a szövetkezetekben 36,6 fő; de a mezőgazdasági szövetkezetekben 49,3 fő. Csupán az rt.-k átlagos létszáma nagyobb: 219,7 fő. (Sajnos, arra vonatkozóan nincs adat, hogy a különböző méretű gazdálkodóknál mennyi a foglalkoztatott.)

A foglalkoztatás növelését célzó tervek azt valószínűsítik, hogy az erős (nemzetközi) versenynek kitett nagy cégek a közeljövőben nem lesznek létszámfelvevők, de a kicsik és a közepesek — az ugyancsak remélt konjunktúra következtében — növelhetik létszámukat.

Ez természetesen elképzelhető — Magyarországon azonban erős korlátokkal. Ha a két szélső kategóriát — a jórészt egyéni, családi vállalkozásokból és a velük együtt önfoglalkoztatónak minősülő jogi személyiség nélküli társas vállalkozásokból álló mikroszférát egyfelől, és a nagy (300 fősnél nagyobb) vállalkozásokat másfelől — nem igazán tekintjük létszámfelvevőnek, akkor mintegy 21 ezer kis- és középméretű cég marad, ahol a foglalkoztatás növelése feltételezhető.

Az Országos Munkaügyi és Módszertani Központ (OMMK) évenként kétszeri, rövidtávú munkaerőpiaci prognózisai egyelőre szerény változásokat ígérnek. Rövid távon — mint a 2. táblázat mutatja — a 300 fősnél kisebb cégek többsége változatlan létszámmal kíván működni. A létszámot növelni szándékozók aránya minden szervezeti méretben csökkent (bár valamivel nőtt a felvenni kívánt személyek száma). Mérséklődött a létszámot csökkenteni szándékozók aránya is, de éppen a kisebb szervezeteknél nőtt a leépítésre tervezettek átlagos létszáma. A prognózis készítői már 1997-ben megállapították: „Tény ... hogy az 50 fő alatti cégek relatív előnye a nagyobb cégekkel szemben megszűnt a munkaerő-kereslet nagyságát tekintve”. (OMMK, 1997)

2. táblázat

A munkaerőpiaci mozgások egyenlege a magyar gazdasági szervezetek szintjén, létszám-kategóriák szerint

Létszám-nagyság (fő)	Nő		Csökken		Változatlan
	a statisztikai állományi létszám				
	Érintett gazdasági szervezet (%)	Átlagos érintett létszám (fő)	Érintett gazdasági szervezet (%)	Átlagos érintett létszám (fő)	Érintett gazdasági szervezet (%)
1997. II. félév					
>300	38,1	36,2	42,9	54,3	19,0
101–300	38,5	11,7	35,3	16,0	26,2
51–100	37,2	6,5	30,9	8,0	31,9
<51	34,7	3,8	21,2	6,6	44,1
1998. II. félév					
>300	27,0	42,3	32,2	35,8	40,8
101–300	25,6	14,1	20,0	18,2	54,4
51–100	23,2	6,2	15,9	11,9	61,0
<51	22,8	5,0	10,1	11,8	67,1

Adatforrás: Rövidtávú munkaerőpiaci prognózis 1998. II. félév, OMMK 1998. 42. old.

Bár a felmérésben szereplő cégek csaknem 40%-a 51 fősnél kisebb, az nem tűnik ki, hogy mikrovállalatok is szerepelnek-e a mintában. Vajda Ágnes (1997) vizsgálata ugyan arra utal, hogy a kis, elsősorban társas vállalkozások között is van létszámfelvevő; változatlanul érvényesnek tűnik azonban az önfoglalkoztató mikrovállalkozásokat Európa-szerre jellemző tény, hogy óvakodnak az alkalmazottak felvételétől. Az adóbevállásokból rendelkezésre álló utolsó, ilyen szempontból is felolgozott adatok szerint 1994-ben az egyéni vállalkozók háromnegyede (74,4%-a) egyedül, alkalmazott nélkül dolgozott, 1995-ben 73,2%-uk. Egy alkalmazottja 1994-ben 13,8, 1995-ben 14,5%-uknak volt; kettő 5,4 illetve 5,5; három 2,5 illetve 2,6, háromnál több 3,9 illetve 4,2%-uknak. Az adóbevállást benyújtó bt.-kben 2,4 fő volt az átlagos alkalmazotti létszám.

Ráadásul a működő egyéni vállalkozók csupán 60%-a főfoglalkozású; 28% kiegészítő foglalkozású és 12% nyugdíjasként dolgozik. Kétségtelen, hogy az utóbbiak is alkalmazhatnak másokat, s ez elő is fordul. (Például a magánpraxisát vállalkozó igazolvánnyal hitelesítő fogorvos a rendelési idő tartamára esetleg felvesz egy asszisztentst. A kiegészítő foglalkozású hűtőgépszerelőt azonban nem kíséri segéd stb.)

A betéti társaságok tömegét másodfoglalkozásúak alapították, de nem ritka ez a kis kft.-kben, sőt rt.-kben sem (a fantomcégeket nem is említve).

A létszám bővítés valószínűleg legerősebb korlátja a foglalkoztatást terhelő adó- és járulékfizetési kötelezettség (bár távolról sem csak ez).⁵

Éppen a racionális létszámgazdálkodás miatt keresik a legtakarékosabb formákat. A kisiparos műhelye, a kiskereskedő boltja, de még az adótanácsadó, könyvelő, műszaki ellenőr irodája körül is kialakul az alkalmi segítők holdudvara: a különféle részmunkákat elvégzők, a rakodók, áruszállítók, takarítók, telefonügyeletet tartók stb. Az alkalmi segítők — ha nem a háztartás tagjaiból verbuválódnak — kikerülhetnek a régebbi (esetleg most is valahol foglalkoztatott) munkatársak közül, csakúgy, mint a szomszédságból. Az egy-egy kisvállalkozás körül a társadalmi kapcsolatok mentén megszervezett rendszer tökéletesen működik — csakúgy, mint a háztartások esetében.

Bár statisztikai értelemben az akárcsak egy órányi (kisegítő) munkát végző is „foglalkoztatott”, valójában itt nincs a szó klasszikus értelmében „munkaviszony”, bejelentési és adózási kötelezettség stb. (Pontosabban: csupán a kisegítő személy lenne köteles a munka ellenértékéért kapott jövedelmét személyi adóalapja részeként bevallani.)

A nagy kérdés azonban: érdemes-e, értelmes-e az ilyen jellegű munkákat a szervezett munka világának részévé tenni, s ezért bejelentési kötelezettséggel (adminisztrációval) és adó (járulék) fizetésével terhelni? Holott csupán nyilvántartásba vételüktől ugrásszerűen megnőne a statisztikailag „foglalkoztatottak” száma.

Munkahelyek a gazdaság fő áramlatán kívül

A központi és helyi költségvetési szervek és intézmények 816 ezer foglalkoztatottján túl több mint 65 ezer foglalkoztatottat mutatott ki 1997-ben az Országos Egészségbiztosítási Pénztár (OEP) a non-profit szférában (OEP, előzetes adatok az 1997. évről).

A 65 ezer alkalmazottat az egyházak, egyházi intézmények, a pártok, az érdekvédelmi szervezetek, sportegyesületek, kamarák, a nyugdíj- és egészségbiztosító önkormányzatai, s a különféle alapítványok, közhasznú társaságok foglalkoztatták.

Ezen belül azonban elég szerény mértékű a kifejezetten a foglalkoztatás elősegítésén fáradozó non-profit szervezet. (A jól azonosíthatóak egyike az 1992-ben létrehozott Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, amelynek anyagi hátterét a Szolidaritási Alapból és az állami hozzájárulásból különítették el, kifejezetten azzal a céllal, hogy a helyi non-profit szervezetek foglalkoztatásbővítő kezdeményezéseit támogatja, mégpedig a hátrányos helyzetű rétegek körében, s kísérleti terepe legyen az országosan is ajánlható programoknak. Az OFA 1997-ben 166 non-profit szervezet és vállalkozás mintegy kétezer munkanélküli elhelyezkedési esélyét javító programját támogatta.)

Az OFA-n kívül a Jóléti Szolgálat Alapítvány, a Non-profit Vállalkozásokért a Népjóléti Szférában Alapítvány és az Autonómia Alapítvány játszik meghatározó szerepet a leghátrányosabb szociális helyzetben lévők megélhetését biztosító létformák kialakításában.

Az elhelyezkedési esélyek egyik reménybeli terepe a szociális szféra. Itt azonban — érthető okokból — egyelőre nagyon szerények a kezdeményezések.⁶

A szóban forgó alapítványok a bárhol létrehozható munkahelyeken próbálnak a munkanélkülieknek munkát találni; leginkább a helyben adódó lehetőségekre építve. A fellelhető munkahelyek hol a gazdaság „fő áramában” találhatóak, hol azon kívül (pl. a szociális foglalkoztatásban).

Maga a szociális szféra még alig nyílt meg az új munkahelyek előtt. Jellemzően csak a Phare-programból indított Jóléti Szolgálat Alapítvány (amelynek hálózatát negyven helyi alapítvány képezi) bővítette a szolgáltatást végzők számának növelésével a szociális ellátást (családsegítés, idősgondozás, hajléktalanok, menekültek ellátása, megváltozott munkaképességűek, fogyatékosok gondozása stb.). Az alapítvány 40 helyi szervezete 1991. és 1994. között 329 munkahelyet hozott létre.

A Phare-támogatás megszűnése óta (1994. vége) elsősorban a Népjóléti Minisztérium költségvetéséből és különböző programjaiból kapott segítséget az alapítvány központi szervezete, a helyi szervezeteket pedig az önkormányzatok, az OFA, a Soros Alapítvány és sok más szervezet támogatták. 1994. és 1996. között a hálózatban további 128 főállású új munkahely jött létre.

Bár az alapítvány munkahelyteremtése minden elismerést megérdemel, látható, hogy Magyarország rendkívül távol van attól, hogy a többlet-foglalkoztatási lehetőségeket a szociális szférában tervezze. A költségvetés helyzete, még a jelenleginél bőkezűbb ráfordítások esetén is itt csak szűk mozgásteret ad.

A háztartások, mint foglalkoztatók

Magyarország mintegy 3,8 millió háztartásának jelentős hányada vesz igénybe külső, fizetett segítséget — ugyancsak a lehető legtakarékosabb módon — az igényelt napi, heti, havi néhány órára szóló munka időtartamára.

A bizalmi alapon, egy-egy háztartás körül szerveződő segítő-hálózatba egyaránt beletartozhat a szomszédban lakó nyugdíjas, az éppen se nem tanuló, se nem dolgozó ismerős nagyi vagy lány, az óvodástárs otthon lévő mamája, a veteményesben, szőlőben, gyümölcsösben alkalmilag napszámot vállaló munkanélküli.

Magyarországon úgyszólván minden társadalmi réteg tagjai szívesen vállalnak keresetkiegészítő munkákat (lásd a VGMK-k virágkorát, vagy a kiegészítő foglalkozású regisztrált egyéni vállalkozók ma is mintegy 150 ezres tábort — hogy csak a számszerűen ismert formákat említsük). Feltételezhető, hogy az ilyen munkában most intenzívebben vesznek részt a munkaerőpiacról kiszorultak. A gazdaságilag inaktívok száma évről évre nő, és 1997-ben a hazai jogszabályok szerint számítva 2,2 millió volt közülük munkavállalási korú; a nemzetközi összehasonlításokhoz alapul vett számítások (15—64 évesek) szerint 2,9 millió, az ILO ajánlásai szerint (15—74 évesek) 3,8 millió.

A fentiek közül mind az egyén, mind a társadalom számára egyértelműen előnyös a továbbtanulók (631 ezer fő) távolmaradása. Előnyösnek tekinthetnénk a gyerekgondozás különböző formáinak igénybevétele miatt inaktívvá váltak (247 ezer, zömmel nő) távollétét is, bár az esetek meghatározó részében a gyerekgondozással töltött évek egyúttal a munkanélküliségtől való menekülés útját is jelentették.

Egyértelműen kényszerű menekülési út volt 1990—1997 között 274 ezer ember számára a korengedményes, vagy az előnydíjazás. (Minthogy az érintettek egy része évről évre átkerült a rendes nyugdíjasok közé, 1997 végén százezer főt tett ki a foglalkoztatáspolitikai okból nyugdíjazottak állománya.) Menekülési utat jelentett a rokkantnyugdíjazás is a férfiak és a nők sokaságának. (1997-ben több mint 400 ezer munkavállalási korú nyugdíjas — 55 évesnél fiatalabb nő és 60 évesnél fiatalabb férfi — volt az inaktívak között.)

A munkaerőpiactól önként vagy kényszerűen távolmaradók közül mintegy 2 millió a hazai nyugdíjkorhatár feletti, vagy a korhatár alatt nyugdíjazott.

Mintegy 875 ezer férfi és nő távolmaradására azonban nincs a fentiekhez hasonló egyszerű indok.

Az elhelyezkedni nem akaró vagy nem képes emberek kisebb-nagyobb csoportja természetes tartozéka minden ország gazdaságának. Magyarországon a lényegében teljesnek tekinthető foglalkoztatás éveiben mintegy 250—300 ezer olyan munkavállalási korú volt, aki nem tudott, vagy nem akart kereső foglalkozást vállalni. Feltételezhető, hogy most is vannak ennyien: a jól kereső férj által eltartott feleség, az egyetemi felvételre, a sorkatonai behívásra váró fiatal, vagy a beteg hozzátartozó gondozása miatt, a helyi munkaalkalmak hiányában az elhelyezkedésre nem is számító stb.

A háztartásba visszakerülők zöme azonban vélhetően kényszerűen inaktív, már feladta a reménytelennek ítélt álláskeresést.

Többségük örül azonban, ha alkalmilag valamilyen munkához jut.

A gazdaságilag inaktívak zöme — számításaink szerint összesen mintegy 2,3 millió fő — bár többnyire szerény, de rendszeres jövedelemhez jutott (gyerekgondozási díj, segély vagy támogatás; öregségi, rokkantsági, korengedményes vagy előnyügdíj). S ha a társadalombiztosítást, a nyugdíj-alapot, a költségvetést jelentősen meg is terhelik e kifizetések, az egyéneknek általában csak szerény bevételt jelentenek. (A legtöbb támogatás — pl. a gyerekgondozási díj, a korhatár alatti nyugdíj, az általános rokkantnyugdíj összege jellemzően nem éri el a havi 15 ezer forintot.) Feltételezhető, hogy a családok százezreinek csupán az ilyen juttatások jelentik a biztos havi bevételt.

Mintegy 866 ezer férfi és nő (a tanulókat nem számítva) pedig minden látható jövedelemforrás nélkül maradt távol a munkaerőpiactól, eltartásuk tehát a családra hárul.

Érthető, hogy a szerény juttatásban részesülők, s a családra szorulók jó része, ha csak teheti, megpróbál valamilyen munkát vállalni ott, ahol ilyen kínálkozik: a nem szervezett gazdaságban, pl. időszakonként a mezőgazdaságban, más háztartások számára stb.⁷

Jórészt az ilyen munkaalkalmaknak köszönhető, hogy a hivatalosan nem foglalkoztatottak nagy része, köztük a társadalom leghátrányosabb helyzetű tagjai is megélnék valahogy, nem vált tömegessé és elviselhetetlenné a szegénység, a nyomor.

A háztartások alkalmi, kiegészítő jellegű munkavégzéseinek egy része (egy órányi, jövedelemért végzett munka) foglalkoztatásnak minősülne, ha az érintettek bejelentené. Így is azonnal több százezerrel növelhető lenne a statisztikailag „foglalkoztatottak” tábora.

E munkavégzések nyíltá tételének szándéka azonban csak akkor lehet sikeres, ha a szervezett munkaerőpiacot többnyire kényszerűen elhagyók esetében nem az alkalmi, esetleges keresetek megadóztatása a cél, hanem annak belátása, hogy a társadalom önvédelmi mechanizmusai által létrehozott „foglalkozások” a munkamegosztás új formái, amelyek mai funkciója, hogy létezni segítsék a különben menthetetlenül leszakadók sokaságát.

Az államok dilemmái

Miért olyan nehézkes folyamat mindenütt a szervezett, bejelentett, ellenőrizhető foglalkoztatás növelése? Egyáltalán: miért kellene mindenfajta munkavégzést ellenőrizhetővé tenni?

A válasz a modern államok működésének feltételrendszerében rejlik.

Történetileg egymást erősítve alakult ki két folyamat: az európai államok törekvése arra, hogy a társadalmi közös fogyasztás (a rendőrségtől a nyilvános közoktatáson át ma már a környezetvédelemig) minél több területét hatókörükbe vonják és a költségvetésből fedezzék; s ezzel párhuzamosan a szükségesnek ítélt források előteremtése érdekében egyre pontosabbá és aprólékosabbá tegyék az adózók körének és az adózás mértékének szabályait. Ma már úgyszólván minden európai

állam „gondoskodó állam”, s minél több szférát vont be a társadalmi közös fogyasztásba, s működteti azokat az adófizetők pénzén, annál kevésbé tud lemondani a foglalkoztatást megdrágító, a munkabérekre is kivetett adókról, s az egyéni keresetek (személyi jövedelmek) adójáról. Sőt, az állampolgárok elvárják, a politikai pártok pedig megígérik az oktatás, az egészségügy, a környezetvédelem stb. magas színvonalú működését.

A szükségesnek ítélt adóbevétel elérésének egyik fő módja: biztosítani, hogy mindenki minden adóköteles jövedelme után adózzon.

Az adófizetők és az adószedők kölcsönösen kifinomult módszerekkel évről évre megvívott harcában mindeddig nem annyira az öntudatos polgárok adómoralja, hanem inkább a drákói szigorú, amerikai típusú adóellenőrzés bizonyult hatékonynak.

Újabban — különösen a foglalkoztatás növelése érdekében tervezett adócsökkentések programjával párhuzamosan — előtérbe került az adófizetők körének kiszélesítése. A szükségesnek ítélt adóbevételekről ugyanis az államok nem tudnak és nem akarnak lemondani — ez alapvetően ütközik költségvetési érdekeikkel.

S itt kerül előtérbe az eddig nem, vagy csak pontatlanul, bizonytalanul szabályozott munkavégzésből származó jövedelmek bevonása a szervezett, regisztrált, ellenőrizhető — és így megadóztatható — tevékenységek közé.

A gyakorlati megoldásokat azonban nem könnyű megtalálni. Mindenekelőtt és legfőképpen a hagyományos foglalkozási viszonyok folyamatos bomlása, átalakulása miatt: a regisztrált keresők jelentős hányada is önfoglalkoztató, alkalmi vagy szezonális munkás; s a foglalkoztatási kapcsolatok alig áttekinthetők a (még) nem szervezett gazdaságban.

Ráadásul a munkákat végzők egy — gyakran számottevő — része egyaránt dolgozik a szervezett és a nem szervezett gazdaságban. Ennek következtében eddig úgy szólván minden országban összerosódott a formális (szervezett) és az informális (a szervezettségen kívül maradó) gazdaságban a legális (bejelentett) és az illegális (be nem jelentett, következésképpen adókerülő) munkával szerzett jövedelmek minősítése.⁸

A már többször idézett Undeclared work c. tanulmány — bár változatlanul a szabályozottság a viszonyítási alap — már megengedőbb meghatározásokat használt. Megállapítja, hogy „bizonyos gazdasági tevékenységek illegálisnak minősülhetnek egyes országokban, de legálisak másokban”.

A bejelentési kötelezettség alá nem tartozó munkákra példaként — mint idéztük — a háztartások gazdaságában végzett munkákat említi; ami viszont újra csak tág értelmezési lehetőségekre ad módot.

A továbblépés nagy kérdése tehát a szabályozottság lesz: milyen munkavégzésekre terjed ki és hogyan? Azaz: kiket lehet a munkajövedelem után adófizetésre kötelezni és milyen mértékben?

Ha helytállóak a foglalkoztatási szektorok hosszú távú trendjeiből adódó következtetések, s a termelő szektorokban nem várható érdemleges számú, s különösen nem hagyományos munkahely, akkor a lehetséges, újfajta foglalkoztatások, munkavégzések szabályozása válik szükségessé. Mégpedig a számos országban jellemzővé váló, a gazdaságilag inaktívak, munkanélküliek sokaságát érintő munkák.⁹

Az egyik alapkérdés tehát, milyen munkavégzéseket lehetne (kellene) szabályozni? Próbálkozások sokféle vannak, de éppen a tényleges munkák sokfélesége, nehezen kategorizálható volta miatt az eredmények eléggé szerények. Valójában nem sikerült eddig jól definiálni a talán leggyakoribb alkalmi munkavégzést, a szezonális munkát, az időszakos foglalkoztatást stb.¹⁰

A másik alapkérdés: hogyan lehetne ezeket a szervezett gazdaság részévé tenni?

Talán a legígéretesebb forma a már említett francia kezdeményezés, a háztartások foglalkoztatatóvá tétele, a helyi non-profit foglalkoztatási szervezetek segítségével. A formát ugyan a munkanélküliek újrafoglalkoztatása érdekében gondolták el, de az ilyen szervezetek a „rejtett munkanélkülieket” is foglalkoztathatják, s közvetíthetik

akár a háztartásokhoz is.¹¹ A non-profit szervezetek egyúttal a kapcsolódást jelentenek a szervezett gazdasághoz, úgy, hogy a munkaerőpiacról kiszorultak sokaságát tennék regisztráltan foglalkoztatottá.

A racionálisnak tűnő formákat azonban egyelőre ambivalensen kezelik az államok, a potenciális munkáltatók és munkavállalók egyaránt. Az államok félnek a non-profit szervezetek megszerveződéséhez elengedhetetlen adó- és járuléksökkentés költségvetési hatásaitól. Az engedményeket — mint ezt az első rész példái is mutatják — igyekeznek meghatározott csoportokra (pl. a tartósan munkanélküliekre vagy a fiatalokra) korlátozni.

Félnek az esetleges gomba módra szaporodó helyi non-profit szervezetek ellenőrizhetetlenségétől, s nem látják biztosítva, hogy a különféle munkáltatókhoz kiközvetített emberek — kedvezményeik ellenére — nem kötnek-e illegális különalkukat a munkáltatókkal stb.

A nem kívánt mellékhatások feltételezése logikus. Ezért inkább megmaradnak az óvatos kísérletek terepén, hangoztatva a „foglalkoztathatóság” növelésének fontosságát és ígérve, hogy keresik a foglalkoztatást gátló adók csökkentésének lehetőségeit.

A munkáltatók és a munkavállalók sem feltétlen hívei a szabályok közé terelt regisztrált, tehát az adóhatóság számára láthatóvá váló kapcsolatnak. Mindegyik részére csak drágíthatja a munkát, ha hasznából részesülni akar az adóhatóság is. Ez visszafoghatja a keresletet, hiszen annak egy része csak addig és azért jelenik meg igényként, amíg olcsón lehet elvégeztetni. A munkákra vállalkozók számára pedig még a csökkentett, kedvezményes adó- és járulékfizetés is elvesz a gyakran csak a szociális segílyt kiegészítő keresetből. Ennél a jelenlegi állapot egyértelműen előnyösebb számukra.

Az érintettek — mind a nem-szervezett gazdaság munkaadói, mind a munkaerőpiacon kívül rekedt munkavállalók — esetében csak akkor szűnne meg a regisztráltsággal szembeni ellenérdekeltség, ha nem járna együtt adózási kötelezettséggel, azaz a cél nem az adófizetői bázis növelése lenne. Ez a lehetőség valószínűleg addig tűnik abszurdnak, s az állami költségvetési logikának teljességgel ellentmondónak, amíg figyelmen kívül hagyjuk a kényszerűségből inaktív társadalmi jellemzőit, s azt, hogy zömük különféle jogcímű, de egyaránt szerény összegű társadalmi eredetű juttatásokból él. Aki a maga erejéből is képes még hozzákeresni valamit, azt az állam ne büntesse a többnyire amúgy is szerény jövedelem megadóztatásával. Talán megoldást jelentene, ha a tőlük remélt adóbevételt, a társadalombiztosítási járulékot a foglalkoztatás bővítésére, az elhelyezkedési esélyek növelésére szánt, különböző programok vállalnák át, s fizetnék ki a szociális juttatásokból élő rászorultak helyett.

Végezetül: ha a regisztrált foglalkoztatottak számát sikerül is megnövelni, nyilvánvaló, hogy nem a foglalkoztatottak, csupán a statisztikákban kimutatható lét-számuk nő.

Az élethűbb statisztika is csak egy ponton világítja meg a munka világának mélyreható változásait.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

Communication from the Commission on Undeclared Work. Brussels, (07 0 1998. COM (1998) 219 final).

Employment in Europe, 1997

Employment Outlook, 1996

The employment Observatory for SMEs, Fifth annual Report, 1997

Fóti János—Lakatos Miklós 1998: A mezőgazdaság foglalkoztatási képessége in: A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok, 1998., Munkaügyi Kutatóintézet

Frey Mária: Munkahelyteremtés a munkaerőpiac fő áramán kívül Budapest, 1997. Kiadó: a Nonprofit Vállalkozásokért a Népjóléti Szférában Alapítvány az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány támogatásával).

- Gaál Béla 1998: A magyar háztartások élelmiszerfogyasztási szokásai; Marketing Menedzsment 1998/3., 73–75. o.
- Laky Teréz: Eloszlott mítoszok, tétova szándékok. Valóság, 1987/7. 34–49. o.
- Laky Teréz: Változó fogalmak a munka változó világában Közgazdasági Szemle, 1998/2. 123–136. o.
- Mingione, E—Magatti, M: The Informal Sector—Follow-up to the White paper. Social Europe, European Commission, Supplement 3. 1995.
- Rövid távú munkaerőpiaci prognózis, 1997. II. f. év, OMMK, 1997.
- Service Voucher — A Way of Developing Local Services — Fondation Roi Baudouin, 1994.
- Simonyi Ágnes: Szezonális foglalkoztatás. in: Az atipikus foglalkoztatási formák, ISM 10. Munkaerő-csoport, Európai Tükör Műhelytanulmányok 25. szám, 1998, 121–138. o.
- Stille, F: Underemployed Trends in the European Union: Introduction and Synopsis Employment Observatory, Sysdem Trends, No 30, Summer 1998
- Vajda Ágnes: A kisvállalkozások növekedéséről 1993–1996; a BKE Szociológiai Tanszékén az MVA megbízásából végzett kutatás; kéziratban, 1997

JEGYZETEK:

- 1 A FIDESZ—MPP választási programja szerint: „A munkanélküliség nem egyszerűen gazdasági probléma, hanem súlyos lelki teher a családok számára. Nem nyugodhatunk bele abba, hogy több százezeren kénytelenek a kilátástalanság tudatával együtt élni. A FIDESZ—Magyar Polgári Párt programja a gazdasági növekedés és a munkahelyteremtés programja. Ezzel a politikával megteremtjük annak feltételeit, hogy öt év alatt kétszázecr új munkahely jöjjön létre.”
- 2 A foglalkoztatásra, munkanélküliségre, gazdasági inaktivitásra vonatkozó adatok a KSH munkaerő-felméréséből származnak. A KSH — a nemzetközi gyakorlathoz kapcsolódva — 1992 óta negyedévenként méri fel a népesség gazdasági aktivitását, az ILO által ajánlott, és az európai statisztikai rendszerben részvevő valamennyi ország által követett fogalmi rendszer szerint. A felmérés a 15—74 éves népességre terjed ki; a nemzetközi összehasonlításokhoz ebből emelik ki a 15—64 éves korúakra vonatkozó adatokat.
- 3 Az adatok 1997-re vonatkoznak, s a KSH munkaerő-felmérésén alapulnak. A felmérés a 15—74 évesek foglalkoztatási arányait követi. Ebben a körben 3643,3 ezer fő minősült foglalkoztatottnak, 19 ezer fővel több, mint a 15—64 évesek esetében.
- 4 A KSH adatai szerint a háztartások élelmiszer-fogyasztásának értékéből 20,2%-ot tesz ki a saját termelés. Ezzel egybehangzó, de részletesebb adatokat közül az FM-AMC Kht felmérése. Eszerint a háztartások csaknem fele (47,1%) az elfogyasztott sertéshús teljes mennyiségét veszi, a 33% kb. a felét. Baromliból az arányok csaknem azonosak (48,7% a teljes fogyasztást veszi, 36% legalább a felét.) Burgonyából a háztartások 46%-a vásárolja meg a teljes szükségletet, 28% azonban önálló. Zöldség-gyümölcs fogyasztását csupán a háztartások 23,7%-a vásárolja teljes egészében; a többi háztartás kisebb vagy nagyobb részben megtermeli, stb. (Gaál, 1998):
- 5 Az érintett rétegek ellenérdekltségének okait részletesen elemzem „A kisvállalkozások növekedésének korszakait” c. cikkben (Laky, 1998)
- 6 Frey Mária könyvében a hazai helyzetet áttekintve az említett négy országos alapítványon kívül 11 helyi alapítvány tevékenységét mutatja be, azzal, hogy az ilyen szervezetek különösen ott hiányoznak, ahol a legnagyobb szükség lenne rájuk: a kisteleptületeken.
- 7 Az európai országok foglalkoztatási helyzetéről szóló beszámolók szerint az ilyen jellegű foglalkoztatás elég általános, különösen a kevésbé fejlett EU-tagállamokban. A magas spanyol, dél-olasz, görög munkanélküliség — és a rejtett munkanélküliségnek is tekintett kényszerű inaktivitás mellett — a nem-szervezett gazdaság munkanálmai jelentik a lecsúszás elleni kapaszkodót, mindennek előtt a fiatalok számára. A már idézett Undeclared work c. EU-tanulmányban — más, jellemző csoportok mellett — a görögök jelölték meg, mint be nem jelentett munkát végzőket a nyugdíjasokat és a nőket: az olaszok a nők és a nyugdíjasok mellett a fiatalokat, a spanyolok a 25 évesnél fiatalabb nőket.
- 8 Egy 1994-ben az EU részére készült az informális gazdaságról szóló tanulmány az „informális” tevékenységek közé sorolja a nem regisztrált többes foglalkozásokat, amelyek minden EU-országban jellemzőek, főként a szolgáltató-szektorban; az engedély nélkül alkalmazott vendégmunkásokat, az alkalmilag vagy időszakosan foglalkoztatottakat, az otthoni foglalkoztatást, valamint a kis- és családi vállalkozások alkalmazottait. (Mingione, Magatti (1995).
- 9 Az érintettek tömege nemcsak Magyarországon rendkívül magas. Az EU országairól 1998 nyarán kiadott értékelés szerint a munkanélküliségi ráta két-háromszorosát teszik ki a „szélesen értelmezett”, rejtett munkanélküliek; azaz az aktív munkaerőpiaci eszközökkel átmenetileg a munkanélküliek közül kivontak, illetve a hasonló eszközökkel foglalkoztatottak. Belgiumban például 1996-ban a 98 %-os munkanélküliségi rátával szemben 21,4% volt a számítható mérték, Dániában a 6,9 %-kal szemben 20,5 %. Görögországban 9,6 helyett 20,9% stb. (Stille, 1998).
- 10 A problémáról lásd Simonyi (1998)
- 11 Sőt, már szóba került a helyi gazdák által alapított egyesület is; amely az alkalmi és időn munkásokat alkalmazná. A gazdák az egyesülettől kölcsönöznék ki az általuk igényeltet, s igénybevételükért az egyesületnek fizetnének.